

KULTURA TISKARSTVA U HRVATSKOJ KANON I POGRANIČJE

Sada kada ovaj dvobroj ide u tisak, željeli bismo se podsjetiti kako je nastao i koje je njegovo značenje kao tematske cjeline u širem kontekstu teorije pograničja i historiografije knjige i tiskarstva. Pojam pograničja nije nov u hrvatskoj historiografiji. Oblikovanje te ideje, utemeljeno na studiji Silvija Ferija o provincijalnoj umjetnosti Rimskog Carstva, pronalazimo kod Ljube Karamana.¹ Zdravko Blažeković pak ispituje pojam periferije kroz analizu hrvatske glazbene kulture.² Pojam periferije dopušta tumačenje jedinstvenih kulturnih oblika koje nalazimo u provincijskim sredinama. U skromnim društveno-ekonomskim prilikama tih sredina, stvaralaštvo ovisi o oponašanju dominantnih kulturnih oblika središta te o domaćoj inovativnosti. Kulturni su oblici periferije proturječni – istodobno su izraz *Ersatz* kulture i djela jedinstvena umjetničkog izraza. Jačanje intenziteta kulturnih oblika i suprotnosti zamjećuje se kao obilježje kulture perifernih sustava.

Pograničje i periferija razlikuju se po tome što je pojam periferije zavisan i negativan, dok je pojam pograničja nezavisan i afirmativan. Periferija uključuje udaljenost od središta (jezgre), a takvo određenje nosi sa sobom negativna značenja minornog i marginalnog. Odnos jezgre i periferije jedna je od temeljnih pretpostavki analize svjetskih sustava Immanuela Wallersteina.³ U novije vrijeme, i pojam semiperiferije utjecao je na pozitivno definiranje i preoblikovanje diskursa marginalnih europskih regija. U svojoj analizi europske periferije, Anna Klobucka⁴ predlaže uvođenje pojma mnoštva kulturnih zajednica u tumačenje povijesnog razvoja u kontekstu Wallersteinovih svjetskih sustava. Drugim riječima, “mnoštvo međusobno povezanih kulturnih zajednica – jezičnih zajednica, vjerskih zajednica, etničkih zajednica, plemenskih i statusnih skupina, klasnih zajednica,” omogućuje neutralnije razumijevanje kulturnih i nacionalnih sustava kao “kompleksnih kulturnih oblika koji se razvijaju u mnoštvu često kontradiktornih i raznorodnih društvenih sredina, da bi se izmiješali i stopili s isto tako velikom raznolikošću oblika političkoga kulturnog izraza”.⁵

Ako prepoznavanje preklapajućih kulturnih sustava u sklopu jedinstvena nacionalnog ethosa primijenimo na istraživanje nacionalne povijesti knjige i tiskar-

¹ Karaman, Ljubo. O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva. Zagreb : Društvo historičara umjetnosti, 1963. Str. 27.

² Blažeković, Zdravko. Glazba osjenjena politikom. Zagreb : Matica hrvatska, 2002. Str. 10-13.

³ Wallerstein, Immanuel. World-systems analysis : an introduction. Durham : Duke University Press, 2004.; Wallerstein, Immanuel. The modern world-system : vol. 1. New York : Academic Press, 1974.

⁴ Klobucka, Anna. Theorizing the European periphery. // *Symploke* 5, 1/2(1997), 119-135.

⁵ Klobucka, Anna. Nav. dj., str. 121-122.

stva, ono dovodi do stvaranja veza prema van, prema (multikulturalnoj) globalnoj književnosti koja odgovara pojmu *Weltliteratur* koji je predložio Wolfgang Goethe (1827.), a prema kojem se pojedinačne “književnosti mogu izravno prepoznati kao one koje postoje i razvijaju se u sklopu neprestanog jačanja uzajamnog djelovanja”.⁶ Takav pristup ukazuje na osobitosti koje se preklapaju i granični identitet s kojim je onda moguće ponovo teoretizirati o “malom i velikom u odnosu na određivanje statusa pojedinih nacionalnih kultura i njihov odnos prema Europi”.⁷ Vrlo utjecajna analiza “male književnosti” koju su predložili Gilles Deleuze i Félix Guattari⁸ podsjećaju na težnje kulturnih diskursa da se odrede prema onome što je izvana. *Devenir-majeur* (“postati velikima”) jedan je od načina na koji se kulturno male književnosti postavljaju prema vanjskom svijetu, “tražeći izraz za zone malog unutar sebe: svoj jezik, svoje regionalne podjele, statusne i spolne razlike”.⁹ U suprotnosti s time, jedinstvenost semiperiferije nastaje kroz obrnuti postupak *devenir-mineur* (“postajanja malim” prihvaćanjem malog, a time i drukčijeg) – kao načina za reorganizaciju odnosa jezgre i ruba, a time i uspostavljanje značenja perifernog u europskom kontekstu.

Članci prikupljeni u ovom svesku pokazuju kako pojam pograničja može pružiti okvir za analizu hrvatske kulture knjige u sklopu dvojnosti i mnogostrukosti – jezika, političkih sustava i kultura. Nekoliko autora izravno istražuje dimenziju pograničja (Milan Pelc, Jelena Lakuš) dok se to kod drugih podrazumijeva kroz bavljenje tiskarstvom i izdavaštvom ograničenih krugova ili putem istraživanja povijesnog kontinuiteta hrvatske kulture knjige i knjižarstva kao povijesti koja sadrži diskontinuitet (na primjer, mnogojezično izdavaštvo) u sklopu hrvatske nacionalne kulture. Primjeri uključuju istraživanje njemačkog jezičnog tiska u Puli (Bruno Dobrić) kao i sveprisutno izdavaštvo na talijanskom jeziku (Nadia Bužleta i drugi) kao konstitutivne, a ne marginalne pojave za hrvatsku nacionalnu povijest knjige i tiskarstva.

U pozivu upućenu autorima prije nešto više od godinu dana, ta je ideja predočena kao suprotnost konvencionalnim historiografijama koje se bave utemeljenjem kanona. To je bio poziv za stvaranje nove historiografije i programa za istraživanje pograničja kao povlaštenog pristupa za razumijevanje i raspravu o dvoznačnosti i diskontinuitetu u hrvatskoj povijesti knjige i tiskarstva. Poziv autorima privukao je brojne priloge koji se bave temom pograničja kroz prizmu regionalnog tiska (posebno dihotomijom sjever-jug) i nenarodnog jezika (hrvatski narodni jezik u odnosu na kulturu tiskarstva na drugim jezicima), oblika pismenosti (tekstualni, vizualni) i tiskarskih žanrova (novina, nota) kao i kultura isključenosti

⁶ Berman, Antoine. *The experience of the foreign : culture and translation in the romantic Germany* / tr. S. Heyvaert. Albany : SUNY Press, 1992. Str. 55.

⁷ Klobucka, Anna. Nav. dj., str. 129.

⁸ Deleuze, Gilles; Félix Guattari. *Kafka : toward a minor literature* / trans. Dana Polan. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1986.

⁹ Klobucka, Anna. Nav. dj., str. 130.

(kroz cenzuru, spol i kolekcionarsku praksu elite). Većina članaka bavi se južnim dijelom Hrvatske, odnosno povijesnim regijama Dalmacije, Istre i Dubrovačkog primorja. Značajno je da se ti prilozi bave izdavaštvom umreženim oko urbanih čvorišta, koji su osnovno organizacijsko načelo hrvatske povijesti knjige i tiskarstva u postojećoj morfologiji povijesti knjige i tiskarstva. Oni istražuju sljedeća čvorišta: Dubrovnik (Vesna Čučić), Split (Mihaela Kovačić), Šibenik (Ivana Zenić), Zadar (Mirisa Katić), Pulu (Bruno Dobrić) i Varaždin (Vid Lončarić), što je očigledno uvjetovano strukturom arhiva i zbiljom produkcije.

Međutim, prema vrlo utjecajnom predlošku za analizu povijesti knjige koji je razvio Robert Darnton,¹⁰ proizvodnja je samo jedna od tri faze u komunikacijskom procesu. Iduće dvije faze – kolanje te korištenje ili usvajanje, jednako su važne za razumijevanje knjige i knjižarstva određene sredine, kao što je to pokazala Mihaela Kovačić u članku objavljenom u ovom svesku, koristeći materijalnu kulturu kao građu. Tumačenje kulture kolanja i primanja (receptije) u odnosu na središte, kao i mimo središta konačni je cilj razumijevanja dinamike prometa knjige i knjižarstva.

Naglasak na znanstvenoj aparaturi te popisi građe uz neke objavljene priloge poticaj su budućim istraživačima povijesti knjige da se vrate izvorima, ponovo ih ispitaju i iznesu nove interpretacije o prometu knjige i tiskarstvu u Hrvatskoj. Takva transparentnost neophodna je u primjeni povijesne metodologije, te osigurava ulazak novih istraživača u područja koja inače ostaju zatvorena onima izvan elitnih struktura. Da je istraživanje na izvorima temelj historiografije, svojim je jedinstvenim doprinosom hrvatskoj znanosti knjige pokazao Šime Jurić, kojemu je ovaj dvobroj posvećen. Ustanovivši takav aparat za istraživanje ranog tiska tijekom svojega predanog rada, otvorio je put budućim istraživačima povijesti knjige u Hrvatskoj. Povijesno-bibliografska metodologija koristi se u većini članaka u ovome svesku. Bibliografska analiza višejezičnog izdavaštva u Dalmaciji Jelene Lakuš važan je prvi korak prema razumijevanju višejezičnih sklopova prometa knjige i tiskarstva u toj regiji te predstavlja model za slična istraživanja onima koji ulaze u područje povijesti knjige drugih regija. Bibliografska bilješka Ennija Stipčevića i popisi izvora u člancima Vida Lončarića, Mirise Katić, Mihaele Kovačić, Nade Bezić i Vesne Čučić, izraz su toga načela u prezentiranju izvora kao osnove za buduća istraživanja. Čak i u ovom dvobroju, istraživanje kulturnog pograničja ograničeno je vremenski i regionalnim područjem koje pokriva. Na primjer, Slavonija i središnja Hrvatska, kao i silnice koje povezuju i vode prema istoku i zapadu, nisu temeljito istražene. Dakle, ovu tematsku cjelinu možemo smatrati samo prvim korakom sveobuhvatnijeg istraživačkog plana.

Složenost povijesti pograničja, koja proizlazi iz složenosti povijesti knjige i tiskarstva koje se odvijalo na nekoliko jezika i u nekoliko političkih sustava, čini

¹⁰ Darnton, Robert. "What is the history of books?" // *The kiss of Lamourette : reflections in cultural history*. New York ; London : W. W. Norton & Company, 1990. Str. 107-138.

istraživanje pojava koje se ne uklapaju u kanon, kao i diskontinuitet hrvatske knjige i knjižarstva teškim zadatkom. Određivanje smjera za programatsko istraživanje hrvatskog pograničja teži povezivanju hrvatskog sa srednjoeuropskim i europskim tradicijama u istraživanju povijesti knjige kroz te složenosti. Prepoznavanje takvih veza također pomaže interpretaciji kulture kolanja knjige u širem kontekstu europskih tradicija (*devenir-majeur* kroz *devenir-mineur*). Kroz takav pristup važno je njegovati zasebnu deskriptivnu povijest pojedinih pojava, ali ih primjenom usporednih metoda treba sagledavati kao povezane. To zahtijeva povezivanje empirijskih i teorijskih pristupa, koji su ukorijenjeni u povijesnu deskripciju predočenu kroz suvremenu znanost povijesti knjige. Ne treba niti napominjati da je to golem zadatak koji jednako ovisi o bibliografskoj kontroli i pristupu izvorima kao i poznavanju drugih znanstvenih tradicija. Jedan od smjerova od kojeg se može mnogo očekivati istraživanje je preklapajućih kultura tiskarstva i rukopisne tradicije, primjeri kojih se mogu naći u književnoj proizvodnji Dubrovnika koja je konstitutivna za hrvatsku nacionalnu književnost. Istraživanje fenomena rukopisnih tradicija i njihova usporedba s tradicijama društvene književnosti i autorском funkcijom koja se oformila u doba romantizma, može otvoriti nove putove za razumijevanje hrvatske jedinstvenosti u odnosu na širu europsku sredinu.

Zaključit ću ovaj predgovor programatskim razmišljanjima o kulturi knjige hrvatskog pograničja u srednjoeuropskom kontekstu, a koja proizlaze iz mog istraživanja kalendara hrvatske dijaspor¹¹ i analize tiskarskog koncerna J. Steinbrenera s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća.¹²

Istraživanju povijesti knjige često se pristupa kroz perspektivu nacionalne povijesti knjige i tiskarstva, u kojoj nacionalni jezik odgovara nacionalnoj kulturi. To je pojava koju Benedict Anderson naziva zamišljenim zajednicama.¹³ Paradigma prema kojoj je nacionalni jezik glavna odrednica kulture tiskarstva predstavlja poteškoće u istraživanju nacionalnih povijesti knjige i tiskarstva u srednjoeuropskom okružju jer previđa zbilju višejezičnog čitateljstva. Nasuprot tome, nacionalne povijesti knjige i knjižarstva bave se više-manje homogenom populacijom. Iz te su paradigme isključene netipične pojave kolanja tiska, te one koje obuhvaćaju nekoliko jezičnih sfera ili multietničke sredine. Prema tome, ucrtavanje granica unutar kojih se odvija promet knjigama prvi je korak prema shvaćanju usporednih tokova širenja tiska na marginama geo-političkih entiteta, žanrova i

¹¹ Dalbello, Marija. Croatian diaspora almanacs : a historical and cultural analysis : Ph.D. thesis. University of Toronto, 1999.; Dalbello, Marija. Architectures of knowledge and literary tradition : a history of the almanac in Croatia. // Slavic and East European information resources 4, 1(2003), 25-74.

¹² Dalbello, Marija. Franz Josef's time machine : images of modernity in the era of mechanical photoreproduction. // Book history 5(2002), 67-103.

¹³ Anderson, Benedict. Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism. Rev. ed. New York : Verso, 1991.

čitateljskih navika. Istraživanje povijesti knjige u srednjoeuropskom kontekstu (kao *devenir-majeur* kroz *devenir-mineur*) zahtijeva pristupe koji uključuju:

- istraživanje utjecaja višejezičnog izdavaštva (ponekad i na više pisama) kao i višejezičnog čitateljstva na nastajanje pojedinih kultura tiskarstva;
- ispitivanje politike pismenosti i uloge obrazovanih slojeva i pojedinaca koji su koristili pismenost u procesu nacionalne diferencijacije, ili na utjecaj cenzure (venecijanske, austrijske i komunističke) u pojedinome kulturnom području;
- uspostavljanje kontinuiteta nacionalne kulture tiskarstva u razdoblju Habsburške Monarhije te komunističkog i postkomunističkog razdoblja;
- ispitivanje utjecaja emigracije i unutrašnjih migracija unutar pojedinih područja kultura tiskarstva;
- istraživanje rubnih pojava kulturne raznolikosti, kulturnog i jezičnog prevođenja, te primanja (receptije) pojedinih djela;
- identifikacija modela izdavaštva koji su se razvili pod službenim pokroviteljstvom ili u dinamici tržišta.

Prema tome, fragmentacija srednjoeuropske povijesti knjige može biti prigoda za primjenu sveobuhvatnih i usporednih pristupa, koji uzimaju kulturno područje kao jedinicu istraživanja uspoređujući je prema sličnosti dokumentarnih kultura, a ne jezičnih kriterija (nacionalnog jezika) koji su bili razlogom isključivanja perspektive pograničja. Istraživanja koja bi slijedila spomenuta načela mogla bi se baviti problemima specifičnim za pojedine nacionalne povijesti, uz transnacionalnu perspektivu koja je trenutačno od velikog interesa za povjesničare knjige. Europski identitet ključan je dio hrvatskog identiteta, što može biti bitan širi okvir za rješavanje problema *devenir-majeur*. Ako europska periferija želi pronaći svoj vlastiti diskurs, ona mora obaviti težak, kontroverzni i ideologizirani zadatak kulturnog revizionizma u kojem će trebati sebe eksteritorijalizirati, odbaciti san u kojem nacionalni vernakular ima glavnu funkciju definiranja jezika i društva. Drugim riječima, trebat će tražiti ostvarenje sna postajanja malim (*devenir-mineur*). To nije moguće bez razumijevanja pograničja i prihvaćanja vlastite jedinstvene uloge u kojoj će dualitet biti prihvaćen kao epistemologija rubnih povijesti koje dobivaju značenje u dominantnom diskursu nacionalne kulture. U dualnosti i mnogoznačnosti pograničja rađaju se interpretacije koje nisu hegemonističke, a periferija se može potvrditi tako da istodobno odražava obrasce središta, veze s drugim tradicijama, kao i svoju vlastitu jedinstvenost. Unatoč tomu, pojam pograničja ne uklapa se u postojeće paradigme nacionalnih kultura knjige i tiskarstva koje žele zauzeti uloge dominantnih kultura, pa je pristup kroz prizmu pograničja programatski.

Nastavljajući se na bibliografski rad Ivana Kukuljevića Sakcinskog, hrvatski znanstvenici – ponajprije Mladen Bošnjak, Šime Jurić, Josip Badalić, Mirko Breyer, Ivo Hergešić, Vladoje Dukat, a u novije vrijeme Mirjana Gross, Radoslav Katičić, Slobodan P. Novak, Aleksandar Stipčević, Dražen Budiša, Divna Zečević, Daniela Živković, Milan Pelc i mnogi drugi, baveći se poviješću knjige i ti-

skarstva u kontekstu povijesti knjižnica, povijesti, povijesti umjetnosti, književnosti, pismenosti i usmenosti, kao i kulture tiskarstva, u svojim su se radovima izričito ili implicitno bavili i fenomenom pograničja. Izazov budućim istraživačima sastoji se u tome da nastave razvijati takvu nacionalnu povijest kroz transnacionalni pristup (prateći veze koje nadilaze granice nacionalnog), te da je razvijaju kroz teorijske pristupe povijesti knjige kao interdisciplinarnog područja istraživanja; da se bave primjerenim slučajevima koji pokazuju preklapajuće kulture tiskarstva; te da se bave komparativnim istraživanjima.

Izrada ovog dvobroja predstavljala je pozamašan zadatak za Uredništvo *Vjesnika bibliotekara Hrvatske*. Kao gošća-urednica, iskreno zahvaljujem na predanom radu i podršci koju sam dobila od suurednice ovog dvobroja, Tinke Katić, te anonimnim recenzentima članaka.

Marija Dalbello
Rutgers University (New Jersey)